

В. В. НІМЧУК
ЛЕКСИКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОБУТУ

Словниковий склад мови точно відображує духовну й матеріальну культуру народу. Лексика, пов'язана з хатньою обстановкою, речами домашнього вжитку, крім назв посуду, не надто широко представлена давньоруськими пам'ятками, тому дає лише деяке уявлення про предмети, що оточували наших предків в XI—XIII ст.

У давньоруських приміщеннях, як і в праслов'янських, велику роль відігравала *печь* «піч», що служила для опалювання житла, варіння їжі та випікання хліба: сняста... дску с *печи* (Пов. времен, літ, 261; далі — ПВЛ). Основним паливом були дерев'яні матеріали, насамперед *дрьва* «дрова», *полѣно* з прасл. «поліно»: нача сѣчи *дрьва* (Житіє Феодосія, XII—XIII, 97; далі — ЖФ); Огнь Ілія сведе на *полѣна* (Словник І. Срезневського, III, 1151; далі — Ср). Характерним східнослов'янським словом у цій семантичній групі є термін *плаха* «розколоте поздовж поліно або кругляк» (діал. *плаха*): На плахы възлияние (Ср., II, 956). Опалення, принаймні у бідних верств населення, було курним, і дим із печі виходив через отвір, який після напалення печі закривався *дъскою* «дошкою».

Дієслово *палати* (корінь той же, що й у *пал-ити*) засвідчують майже виключно тексти південноруського походження: разгорѣся пещ. бѣ бо утла, и нача *палати* пламень (ПВЛ, 196).

Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської назви різних побутових речей з дерева, виготовлення яких не вимагало спеціальної підготовки, та назви дій, пов'язаних із нефаховою обробкою деревини: *тесати*, *стрѣгати* (1 ос. одн. теп. ч. *стружу*) «стругати», *трѣска* «тріска» (напевне, переважно південно-західне давньоруське слово), *коль* «кіл», *жердь* «жердь», *дѣска* (*доцька*) «дошка», *драница* «дранка», *рубль* «відрубок деревини, кляп» (від *руб-ати*, пор. *рубель* «довга жердина, якою притискають сіно при його перевезенні» та ін.: вежа... создана... *д(ер)евомъ* тесанымъ (Літопис Галицько-Волинськ., 844; далі — ЛГВ); *прободемъ трѣскою* череву твою тольстое (ПВЛ, 143); взотъчена бы (с) на *коль* (ЛГВ, 800); *жердью* оударить (Правда руська, сп. 1288, 125); снемше *доску* с *печи* (ПВЛ, 259); удвигнувъ *доцьку* (Хоженъ игумена Данила, 1108, сп. XV, 68; далі — ХД); вѣдала... въ *драниць* семьсть гривнь (Древнерус. надписи Софії Київської, XII, табл. 38); повелѣ Янь вложити *рубль* въ оуста има (ПВЛ, 178).

Переважна більшість назв інших матеріалів, використовуваних у домашньому побуті, має праслов'янське походження — *вапно*, *солома*, *гвоздь* «цвях, гвоздь», *стѣкло* «скло», *плита* «цегла, плита» та ін.: повелѣ... смолоу и *вапно* и воскъ разварити (Успенськ. зб. XII—XIII, 214); бѣ хуть же станове в *городѣ*, *соломою* чиненѣ (ЛГВ, 853); *гвозди* желѣзныи (ПВЛ, 44); окъна з оукрашена *стеклы* (ЛГВ, 843); огнемъ и *плиту* устроилъ еси (Ср., II, 965).

Із грецької мови (прямо або через посередництво старослов'янської) запозичено назву *извѣсть* «вапно»: Ц[е]рк[ъ]въ обнови... в Володимерѣ *извѣстью* (Літопис Київський, 674; далі — ЛК).

Назви знарядь та інструментів (і їх частин), уживаних при будівництві, в абсолютній більшості є праслов'янською спадщиною давньоруської мови: *соқыра* (варіант *секира* — результат впливу старослов'янської мови; етимологічно споріднене з *сѣк-у* «сікти»), *сѣчиво* «сокира» (не виключено, що це старослов'янїзм), *топоръ*, *топорище*, *обухъ*, *тылье* «задня частина топора, обух», *пила* «пила», *долото* (виступає в церковнослов'янській формі *длато*), *свърдло* «свердло», *тесла* «тесло», *оскърдь* «кайло, кирка» та ін.: суть дѣлани въ *древѣ* *сокирою* (Літопис Іпатіївськ.); дасть имъ ножъ ли. ли *секиру* (ПВЛ, 235); Янь же оборотя *топоръ* оудари и *тыльемъ* (ПВЛ, 176); Аще преломление боудеть *теслѣ*, ли ралоу, ли *пилѣ*, ли *сѣқырѣ*, ли *свърдлоу* (Ср., II, 931); *оскърдь* (Ср., II, 723). У перекладних творах давньоруської літератури засвідчується й термін *брады* «різновид сокири». Напевне, це старослов'янїзм.

До назв інструментів, що вживалися при господарських роботах, належать також слова праслов'янського походження *лопата* «лопата», *мотыка* «мотика»: Злато *лопатою*

начнетъ сыпати (Ср., II, 47); яко се многъ народъ с *мотыками* (и) *лыскаръ* ѣ глше, раскопаемъ печеру сию (ПВЛ, 197).

Праслов'янські слова були основою лексичної мікрогрупи на позначення меблів. Давньоруське *столь* (споріднене із *стълати* — *стелю*) було багатозначним — «стілець, лава», «княжий престол» (у прямому й переносному значенні як символ влади); у цій функції виступає також старослов'янське *престоль* «стіл», «аналой»: коли хочащю ємоу опочиноути то сѣдъ на *столь*ѣ (ЖФ, XII—XIII, 90); изяславъ кнѣзь, правляше *столь* о[т]ца своего Ярослава кыєвѣ (Остромир. св., 1057, 294 зв.); потре каменъ дробноє сверху падая, і *стола* і *скамь*и (Літопис Суздальськ., 454); поставляють *столь* прѣдъ олтарьмъ (Устав студійськ., XII, 242). Здрібніла форма *стольць* фіксується зі значенням «стілець, лавочка»: і поставише Петрови *столець*. и сѣде (ЛК, 464). Гадають, що первісно у праслов'ян *столь* позначав підставку, вживану під час домашніх і ремісничих робіт.

Пам'ятки давньоруської мови засвідчують як успадковане з праслов'янської мови *лавица* (здріб. від *лава*), так і запозичене *скамья* (із середньогрецької, а в середньопр. із лат.): *Лавица*... естъ в длину 4 лакоть (ХД, 1108, сп. XV, 10). Фіксується також *под(ъ)ножьска* «підніжок, підставка для ніг»: висота же камені. десяти лакоть с головами же и с *подножьска*ми 12. лакоть (ЛГВ, 845). У «Повісті временних літ» при описі чернечої келії згадується й сѣдало «місце, предмет для сидіння, сідало»: яко трудяшеться, сѣдыше на сѣдалѣ своє(м) (ПВЛ, 192).

У знаті на лави, а можливо, й на підлогу стелили *ковърь* (не виключено, що це запозичення з якоїсь тюркської мови) «килим»: се еси пришелъ и сѣдишь с бра(т)єю своєю на одино(м) *ковръ*ѣ (ПВЛ, 273). На лаву стелили й *полавъчъникъ* «покривало для лави, ослона», а на стіл — *скатьртъ* «скатерть, скатерка». Здається, с(ъ)катьртъ — характерне східнослов'янське слово. Етимологічні зв'язки його до кінця не виявлені (однак не виключений зв'язок лексеми з коренем *кот-ити*) *катати*, тобто *сѣ-кат-ьртъ, пор. с.-х. *котръяти* «котити (щось округле)».

Порівняно часто в текстах XI—XIII ст. зустрічається слово *постеля* (*постель*) «ліжко, постеля», рідше *ложє*, часом *одръ*: да не застанеть ва(с) блнце на *постели* (Мономаха повчання, 246); в єдиною бо ноць... вѣсташа о(т) *ложь* своихъ (ЖФ, XII—XIII, 118); ту *ложице* єгоидѣже лежалъ (ХД, 1108, сп. XV, 56). До іншомовних запозичень належить *кровать* (із середньопр.) «ліжко»: *од ѣвахъте* мя... на *кровать*ы тисовѣ. (Слово о полку Ігоревім, 23). Але серед назв постільних речей іншомовних запозичень немає — *възголовьє* (*из(ъ)головьє*) «узголів'я, подушка», *подушька* «подушка» (із *по-душъка*, пов'язане з *духъ* «надуте»), *перина*, *од ѣяло*, *од ѣвало* — «одіяло, ковдра»: аки паволоचितо *изголовіє* соломы наткано (Дан. Заточник, XII, сп. XVI, 21; далі — Д. 3.); *Подушька* (Ср., II, 1048); *Готовать* же ємоу и одръ настѣланъ *перинъ* (Ср., XII, 11, 919); лежиши на мякких *постелях* под собольими *од ѣялы* (Д.З., XII, сп. XVI, 15). Тут же варто згадати *ночьлѣгъ* «нічліг»: идущема же има сташа *ночлѣгу*. и яко бы (с) полуночи... (ПВЛ, 270).

Із засобів освітлення житла в пам'ятках XI—XIII ст. згадується тільки *свѣча* (часто фіксується в старослов'янській формі *свѣща*) «свічка»: и *свѣщу* оугасившю» (ПВЛ, 192); поидоша ... и со *свѣчами* (ЛГВ, 854). Очевидно, живій мові не чуже було слово *свѣтильно* «підсвічник», оскільки воно нерідко виявляється в оригінальних давньоруських творах: *свѣтильна* позолочена, и нанихъ *свѣщѣ* горящѣ (Успенськ. зб., XII—XIII, 69). Для освітлення, напевно, використовувалася й *лучина* (з прасл.) «лучина, довга тонка тріска», пор.: *Лучины* зажгыше, пустиша на хоромы (Літопис Новгородськ. I-й, 48) 1.

У давньоруському побуті функціонували такі текстильні вироби різного призначення, як *пелена* «пелюшка», *паполома* (із середньопр.) «покривало», *понява* «шматок полотна,

¹ Як назви церковного начиння в пам'ятках виступають запозичені через старослов'янську мову грецькі слова *кандило* (*каньдило*) «лампада», *паникадило* (*паникандило* тощо) «висячий підсвічник для великої кількості свічок, паникадило».

покривало, саван», *савань* (із гр., а в гр.— із семітських мов), *подъкладъ* «пітник, повсть, що підкладається під сідло», *убрусъ* (*убрусъць*, здрібн.) «хустка, рушник» (діал. *обрус* «скатерть»), *завѣса* «завіса», *опона* «завіса, опона», *платъ* «шматок тканини» та ін.: а(ть) не омочитьсѧ *пелена* (Кириково вопрошан., 1130—1156, сп. XIII, 33); под единым *платом* лежаша (Д. 3., XII, сп. XVI, 15); *подъкладъ* пославъ и сѣдло в головахъ (ПВЛ, 64); отирая слезы *оубрусцемь* (ЛК, 532); *завѣсы* золото(м) шиты (ЛГВ, 925); *Опоны* дверныя (Ср., II, 687).

Із праслов'янської мови успадковано назви найрізноманітніших предметів домашнього, побутового вжитку (звичайно, деякі з них мали ширше застосування) — *коробья* «коробка», *ножь* «ніж», споріднене з *низати*, *заноза*, *въньзити*), *ножици* «ножиці» (вважають похідним від *ножь* у зв'язку з тим, що давні *ножици* являли собою два ножі, обернені вістрями один до одного і з'єднані пружною пластинкою внизу; не виключене перенесення на предмет здрібнілої форми двоїни від слова *нога*), *зьркало* (*зьрцало*) «дзеркало», *лѣствица* «драбина», *лѣса* «ліса», *носило* (*носила*, мн.), частіше — *носилица* (*носилицы*, мн.) «носилки», *палица* (*палька*) «палиця, палка, ціпок», *роз(ъ)кѣпъ* «розціп» (діал. *роскіп*) та їх похідні: [ідоли] суть дѣлани въ древѣ сокирою и *ножемь* (ПВЛ, 70); *ножицѣ*, ими же кровь поущають (Хроніка Амартола, сп. XIII—XIV, 261); *Вдѣхъ* жену... причинюще к *зерцалу* (Д.3., XII, сп. XVI, 24); Татаровѣ же начаша *лествицѣ* приставливати к городу (ЛГВ, 852); *Лѣсоу* бо исплетъ (Ср., 1263, II, 75); не можааше сѣдѣти [на коні]. и несахуть и на *носилѣхъ* (ПВЛ, 145); възложивше на *носилицѣ* несяхуть... ле жива (ЛК, 600); прѣже бо того *палицами* и каменiemь бьяхусѧ (ЛК, 278); възьми сию *палькоу* и ходи съ нєю (ЖФ, XII—XIII, 133).

Давньоруським новотвором, очевидно, є слово *рубль* «утинок, цурпалок» (пор. *рубель* «прилад для качання білизни», «жердина, вживана при перевезенні вантажів»): повелѣ... вложити *рубль* въ оуста има (ПВЛ, 178). Назву *вѣхть* «віхоть, пучок» відносять до слів, що мали південноруський ареал поширення: въ мовници... *ветъхомъ* (ін. сп. — *вѣхтемь*) (ПВЛ, 177). Слово *ларь* (*ларьць*) «скринька для коштовних речей», *лар* (заст.) ввійшло до складу давньоруської лексики з давньошведської: пристроивъ возы и *ларца*, в ня же съкровище събереть (Київський патерик, XIII, сп. XV, 164). Давньоруські списки старослов'янських пам'яток і давньоруські переклади грецьких текстів фіксують слова *скриня*, *скриница* «скринька, коробочка» — устроивъ бо *ларце*, сирѣчь в *скринях* (Флавій Й. XI, сп. XVI, 193); *скриницю* імыи (Ср., 1144, III, 391), — запозичене з грецької мови.

Майже вся розглянута лексика успадкована з праслов'янської мови або утворена від слов'янських основ на давньоруському ґрунті. Це свідчить про самотутність побуту мешканців Київської Русі. На зв'язки з іншими народами вказують кілька запозичених назв побутових речей.